

Atıf/ Citation:

Bağır, Muhammed Ali. "Ortaçağda Bir Yahudi Heretik: Hivî El-Belhî Ve Tanah Eleştirisi." *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, no. 1 (Kış 2017): 9-24.

ORTAÇAĞDA BİR YAHUDİ HERETİK: HİVÎ EL-BELHÎ VE TANAH ELEŞTİRİSİ ¹

Muhammed Ali BAĞIR

Yrd. Doç. Dr., Dinler Tarihi ABD, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İlahiyat Fakültesi,
Sakarya Üniversitesi

Asst. Prof. Dr., *History of Religions, Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of
Theology, Sakarya University,*
malibagir@sakarya.edu.tr

Makale Türü: Hakemli Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 07.11.2017, Kabul Tarihi: 31.12.2017

Öz: Asırlar boyunca doğruluğu ve hakikiliği sorgulanamaz ilâhi bir kitap olarak Batı dünyasını derin bir şekilde etkileyen *Kitâb-ı Mukaddes*, özellikle XVIII. asırdan itibaren akılcılığın ve bilimselliğin Batı dünyasında yaygınlaşması neticesinde, objektif, rasyonel ve bilimsel prensipler ışığında incelenmesi gereken bir kitap olarak görülmeye başlanmıştır. *Kitâb-ı Mukaddes*'i oluşturan eserler bu prensipler ışığında tetkik edilmiş ve bu çalışmalar *Batılıların Kitâb-ı Mukaddes'e olan bakış açıları*nda birtakım fikrî değişimlere yol açmıştır. Neticede bu fikrî değişimler, *Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisi (Biblical Criticism)* olarak nitelendirilen disiplinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Çalışmamız, *Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisinin* ilk öncülerinden birisi olan, Orta Çağ'da yaşamış Yahudi bir heretik Hivî el-Belhî'nin Tanah ve özellikle de Tevrat hakkındaki eleştirileri ve bunlara Rabbânî Yahudilik kanadından Saadia Gaon tarafından verilen yanıtlar hakkındadır. Hivî, kendi dönemine kadar neredeyse hiçbir âlimin alçak sesle dahi dillendiremediği Tanah'ta bulunan, izaha muhtaç çeşitli ifadeleri yüksek sesle dile getiren ilk araştırmacılardan olması nedeniyle önem kazanmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde Hivî el-Belhî ve Saadia Gaon hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Hivî'nin özellikle Tevrat hakkında ileri sürdüğü eleştirel noktalar ve ondan kısa bir süre sonra yaşamış Saadia Gaon'un bu eleştirilere verdiği yanıtlar ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise Hivî'nin bilgi kaynaklarından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hivî el-Belhî, Tanah, Eski Ahit, Tevrat, Eleştiri,

¹ Bu makale *Birinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2017*'de (Konya, 16-17 Aralık 2017) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

A JEWISH HERETIC IN THE MEDIEVAL AGE: HIWI AL-BALKHI AND CRITICISM OF THE TANAKH

Abstract: *The Bible as an unquestionable book of its righteousness and truth has profoundly influenced the Western world for centuries. It has begun to be seen as a book that must be examined in the light of objective, rational and scientific principles in consequence of the spread of wisdom and science in the Western world since the 18th century. The Bible was examined in the light of these principles and these studies have led to some intellectual exchanges in the eyes of the Western view of the Bible. Eventually, these intellectual changes paved the way for the emergence of the discipline of Biblical Criticism.*

Our work is about the criticism of a Jewish heretic Hiwi al-Balkhi who lived in the Middle Age and was one of the first pioneers of the Biblical Criticism on Tanakh and specially Torah. Also, the answers given by Saadia Gaon from the wing of Rabbanic Judaism is discussed. Hiwi gained importance because he was one of the first critics who put into words various points which require explanation in the Tanakh and up to his time almost no scholar dared to declaim. In the first part of the work, information about Hiwi al-Balkhi and Saadia Gaon was given. In the second part, the critical points that Hiwi asserted particularly about the Torah and the answers given on these criticisms by Saadia Gaon who lived soon afterwards were discussed. In the last part of the work, Hiwi's knowledge sources were mentioned.

Keywords: *Hiwi al-Balkhi, Saadia Gaon, Tanakh, Pentateuch, Criticism,*

Giriş

Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisi, Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Kitaplarını akıl ve bilim ışığında, rasyonel metotların yardımıyla inceleyen bir disiplindir. Asırlar boyunca Yahudilerin ve Hıristiyanların dinî ve sosyal yaşantılarında önemli bir rol oynayan ve oynamaya da devam eden Kitâb-ı Mukaddes, milyonlarca insan tarafından ilâhi ve kutsal bir eser olarak görülür, içinde geçen her bir olayın doğruluğuna, güvenilirliğine ve hakikiliğine iman edilir. Kitâb-ı Mukaddes'in bu tartışılmaz ve sorgulanamaz özelliği asırlar boyunca devam etmiştir. Kitâb-ı Mukaddes'in hakikati gerçekten güvenilir bir şekilde yansıtmadığı ya da objektif bir bakış açısıyla incelendiğinde içerdiği bilgilerin edebi ve tarihsel olarak tüm hatalardan uzak olup olmadığı zaman zaman sorgulanmıştır. Birtakım araştırmacılar tarafından, farklı zaman ve mekânlarda çeşitli şekillerde gündeme getirilen bu incelemeler her ne kadar bilimsellikten uzak değerlendirmeler olsalar da ortaya çıktıkları dönemlerden sonraki asırlarda yapılacak ve "Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisi" adını alacak profesyonel

araştırmalara yol göstermeleri bakımından oldukça değerli olarak kabul edilmelidir.²

Çalışmamızda, Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisinin öncülerinden olan, Tanah'ta bulunan izaha muhtaç çeşitli noktaları yüksek sesle dile getiren ve bunları kaleme alıp bir eser olarak neşreden ilk araştırmacılardan olması nedeniyle önem kazanan Yahudi heretik Hivî el-Belhî, Tevrat hakkındaki eleştirileri ve ona Rabbânî Yahudilik kanadından Saadia Gaon'un verdiği cevaplar üzerinde durulacaktır.

1. Hivî el-Belhî

Hivî el-Belhî, M.S. IX. asrın ikinci yarısında yaşamış³ radikal bir Tanah eleştirmenidir. Hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız el-Belhî'nin günümüzde Afganistan sınırları içinde kalan Belh şehrinde doğduğu düşünülmektedir.⁴ Hivî'nin isminin yazılış ve telaffuz şekilleri hakkında çeşitli görüşler vardır. "Hivî", "Hayawaihi" veya "Hayavah" en çok kabul edilen telaffuz şekillerindedir. "Hivî" kelimesinin "hain, yılan, zarar veren, zararlı" anlamlarına gelmesi, bu kelimenin yaygın olarak kullanılmasını etkilemiştir. Çünkü, Hivî'ye karşı yazılan polemik eserlerde yazarlar ister İbranice ister Arapça yazınlar söz konusu kişi için genellikle bir nefret ve aşağılama ifadesi olarak "Hivî" kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdir.⁵ Afganistan'ın Belh şehrinde doğup

² Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisi hakkında bkz. Muhammed Ali Bağır, "*Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)*" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009); Ömer Faruk Harman, "Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları" (Yayımlanmamış Doçentlik Çalışması, 1988), 202-209.

³ Saadia Gaon (m.s. 882-942), 930-937 yılları arasında yazdığı *Sefer ha-Galui (Açık Kitap)* adlı eserinde, o vakitlerde Hivî'nin eserinin altmış yılı aşkın bir süreden beri yaygın olarak kullanıldığını belirtir. Bu bilgiden, Hivî el-Belhî'nin 870 yıllarında onu meşhur eden eserini kaleme aldığı sonucuna ulaşılır (Judah Rosenthal, "Hivi al-Balkhi: A Comparative Study," *The Jewish Quarterly Review New Series* 38, no. 3 (1948): 319; Henry Malter, *Saadia Gaon His Life and Works* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1921), 269).

⁴ Judah Rosenthal, "Hivi al-Balkhi", *Encyclopedia of Judaica*, c. 9 (Detroit: Macmillan Reference, 2007), 295; Solomon Schechter'in, Kahire Ben Ezra Sinagogu'nda bulunan geniza belgeleri arasında Hivî ile ilgili yayımladığı bir yazmaya göre Hivî, Belh şehrinde IX. yüzyılın son çeyreğinde yaşamıştır (Solomon Schechter, "Geniza Specimens The Oldest Collection of Bible Difficulties by a Jew," *The Jewish Quarterly Review* 13, no. 3 (1901): 352).

⁵ Rosenthal, "Hivi al-Balkhi: A Comparative Study," 318; Sa'adja b. Jûsuf al-Fajjûmi, *Kitâb al-Amânât va'l-'îqâdât*, nşr. Dr. Samuel Landauer (Leiden: E.J. Brill, 1880), 37. Yazar burada Arapça ve İbranice olarak "Hivî el-Belhî" ifadesini kullanır; Hivî isminin günümüz dünyasında tanınmasını sağlayan en önemli araştırmacılardan S. J. Rapoport, 1829 senesinde yazdığı "Saadia'nın Biyografisi" adlı makalesinde Saadia Gaon, Abraham İbn Ezra ve İbn Daud'un eserlerinde Hivî'den bahsettiklerini söyler. Ayrıca, Hivî'nin rasyonalist bir Tanah eleştirmeni olduğunu, Saadia Gaon'un Hivî'ye cevabî bir risale yazdığını ve soy isminin "el-Kelbî" olması gerektiğini savunur (Israel Davidson, *Saadia's Polemic Against Hivi al-Balkhi A Fragment Edited From A Genizah Ms* (New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1915), 12-13). Konuyla ilgili araştırmalarda bulunmuş bir diğer araştırmacı Poznanski, 1908 yılında, "Hayawaihi"

büyümesi ve orada yaşamasından dolayı bu şehre nispetle “el-Belhî” olarak anılır.⁶ Ancak yapmış olduğu eleştirilerin Yahudilere rahatsızlık vermesi ve onlar arasında nefret uyandırmasından dolayı zaman zaman bazı yazarların “el-Kelbî” (köpek tabiatlı, köpeğin soyundan gelen) kelimesini onu aşağılamak maksadıyla kullandıkları da görülmüştür.⁷

Hivî'nin yaşadığı yıllarda Belh şehri Maniheizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık (Nesturi Mezhebi), Budizm ve İslâm dinlerinin canlı olarak yaşandığı bir şehirdi ve içinde yaşadığı bu toplumun farklı inanç sistemlerine sahip olması, fikirlerinin oluşumunda büyük bir etkide bulunmuştur. Bu bölgede yaşamış olan Hivî'nin Yahudi kökenli olduğu bilinmektedir; ancak o, ne Rabbânî ne de Karaî Yahudilerindendir. Sadece Talmud'un değil birçok bölümüyle Tanah'ın da geçerliliğini reddetmiştir.⁸ Hivî el-Belhî, Tanah'ı akılcı bir bakış açısıyla eleştiren ilk tenkitçilerden olması sebebiyle önemlidir. İçinde Tanah hakkında çeşitli soruların ve Tanah'ta bulunduğunu iddia ettiği tenakuzların yer aldığı *İki Yüz Soru Kitabı* adında polemik/ reddiye bir eser yazmıştır.⁹ Bu eserinden dolayı hem Rabbânîler hem de Karaî Yahudileri Hivî'ye karşı oldukça sert eleştirilerde bulunmuşlardır.¹⁰ Hivî hakkında sahip olduğumuz bilgiler de bu tür eserlerden gelmektedir.

Söz konusu eserin günümüze ulaşamamış ve bu eserden söz eden diğer eserlerin de keşfedilememiş olmasından dolayı neredeyse bin yıldır Hivî'nin adı ve eseri unutulmuştur. Ancak, XIX. asırda Kahire'deki Ben Ezra

veya “Haiwaihi” telaffuzlarının (ki bu telaffuzlar “Hivî” kelimesi ile yakın bir şekilde uyumludur) doğru olması gerektiğini, çünkü Saadia Gaon'un St. Petersburg'da bulunan *Kitâb'ul-Emânât* adlı eserinin yazmasında ve Kirkisânî'nin *Kitâb'ul-Envâr* adlı eserinde bu telaffuzların yer aldığını iddia eder (Malter, *Saadia Gaon*, 384).

⁶ S. D. Luzzatto, 1847 yılında çeşitli yazmalardan yola çıkarak yazdığı eserinde, Saadia Gaon'un Hivî'ye verdiği cevaplarla ilgili kısa bir paragraf zikretmiştir. Luzzatto, elindeki yazmalarda Hivî'nin Belh'li olduğu ve soyadının el-Belhî olması gerektiği sonucuna ulaştığını belirtmiştir (Davidson, *Saadia's Polemic*, 14).

⁷ Richard J. H. Gottheil, “Some Early Jewish Bible Criticism,” *Journal of Biblical Literature* 23, no. 1 (1904): 6.

⁸ Malter, *Saadia Gaon*, 267.

⁹ Schechter, “Bible Difficulties by a Jew,” 351; Heinrich Graetz, *History of the Jews* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1956), c. III, 199.

¹⁰ Saadia Gaon, *Kitâb'ur Red 'ala Hivî al-Belhî*, *Sefer ha-Galui*, *Kitâbu'l Emânât ve'l İ'tikâdât* ve *Tekvin Kitabının Tefsiri*; Samuel ben Hofni (ö. 1034), *Tevrat Tefsiri*; Abraham İbn Ezra (1093-1167) *Çıkış Kitabının Tefsiri* ve Yahuda ben Barzillai (XI. y.y. sonu-XII. y.y. başı) *Sefer Yetsira'nın Tefsiri* ile Rabbânîler arasından ve Ebu İmran el-Tiffîsî (IX. y.y.), Süleyman ben Yeruham (X. y.y.) *Vâiz Kitabının Arapça Tefsiri* ve Yakup el-Kirkisânî (X. y.y.), *Kitâb'ul-Envâr ve'l Merâkib* ile Karaîm Yahudileri arasından Hivî ve eserinden bahseden yazarlar olarak gösterilebilir (Davidson, *Saadia's Polemic*, 12-23; Malter, *Saadia Gaon*, 384).

Sinagogu'nun *genizasında*¹¹ Yahudi kültür, edebiyat, tarih ve teoloji alanlarına ait binlerce parça yazma bulundu. Bu belgeler arasında, Hivî'ye yaklaşık altmış yıl sonra cevap veren Saadia Gaon'un *Hivî el-Belhî'ye Reddiye (Kitab'ur Red'ala Hivî el-Belhî)* adlı eseri hakkında birtakım yazmalar da keşfedildi. Israel Davidson¹², bir kısmı Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bu belgeler arasında, Saadia Gaon'un cevabî risâlesinin bir kısmını tespit etmiş ve bunları İngilizce çevirileriyle birlikte neşretmiştir.¹³ Dolayısıyla, Hivî'nin eleştirilerinin ve Saadia Gaon'un cevaplarının bir kısmını ele alacağımız bu çalışmada temel kaynağımız, Davidson'un geniza belgeleri arasından bulup neşrettiği Saadia Gaon'a ait bu eser olacaktır. Yine Saadia Gaon'un, yeri geldikçe Hivî'ye verdiği çeşitli cevapların yer aldığı *Tekvin Kitabının Tefsiri ve Kitâb'ul-Emânât*'ta bulunan bilgilerden de yararlanılacaktır.

Hivî'nin *İki Yüz Soru Kitabı* adlı eserini hangi dilde yazdığı tam olarak bilinmemektedir. Arapça yazmış olabileceğini destekleyen delillerden biri, Orta Çağ'da adı bilinmeyen biri tarafından kaleme alınmış olan *Kitâb Ma'âni en-Nefs* isimli eserin yazarının, Saadia'nın Hivî'ye niçin İbranice yazarak cevap

¹¹ Gizlemek ve dikkatli bir şekilde korumak anlamlarına gelen İbranice geniza kelimesi, çeşitli sebeplere dayalı olarak kullanımdan kaldırılmış dinî konularla ilgili kitap ya da belgelere sinagoglarda ayrılmış oda/depo için kullanılan bir kavramdır. Yahudi geleneğinde bu tür eserlerin imha edilmesi hoş karşılanmadığı için onların muhafaza edilmesi yoluna gidilmiştir. Yahve ismini içeren metinlerin hiçbir parçası veya kutsal sayılan tallit, tefilin, mezua gibi objeler zarar görmüş olsa bile imha edilemez veya çöpe atılamaz ancak bu genizalara yerleştirilirler. Buralar dolduğu zaman dinî törenlerle bir Yahudi mezarlığına gömülürler. Şimdiye kadar sadece Fustat'ın (Eski Kahire) bir sinagogu ile el-Besatin beldesindeki bir mezarlığın genizaları keşfedilebilmiştir. Bunlar, Kahire Genizası olarak bilinirler. Yahudilerin dinî ve sosyal hayatlarına dair bilgiler sunan bu belgelerin büyük bir kısmı, 882 yılında Yahudiler tarafından satın alınarak sinagog (Ben Ezra Sinagogu) haline getirilen St. Michael Kilisesi'nin genizasında bulunmuştur. Yaklaşık ikiyüzlü bin parçadan oluşan belgelerin ilim dünyasına takdimi, 1896 yılında iki İskoçyalı araştırmacının onları keşfetmesiyle başlamıştır. Sonrasında Cambridge Üniversitesi'ne getirilmiş, Yahudi hukuku ve geleneği uzmanı Solomon Schechter tarafından incelenmiş ve tarihsel değerleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Günümüzde bu belgelerin büyük kısmı Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 58-67; Azize Uygun, "Cambridge Kahire Geniza Koleksiyonunda Büyüsel Metinler," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5, Sayı: 2 (2016): 356-358; Hakan Olgun, "Yahudilerin Kahire Genizası'nda Ortaçağ Müslüman Akdeniz Havzasının Saklı Tarihi," *İslâmî İlimler Dergisi* 8, Sayı: 2 (2013): 7-29).

¹² Israel Davidson (1870-1939), Orta Çağ İbranî edebiyatı araştırmacısı. Litvanya'da doğdu, onsekiz yaşında Amerika'ya göç etti. Farklı işlerde çalıştıktan sonra Columbia Üniversitesi'ni bitirdi. 1915'de New York Jewish Theological Seminary'de Orta Çağ Yahudi edebiyatı alanında profesör oldu. Özellikle Kahire Genizası'nda bulunan Yahudi liturjisi ve şiriyle ilgili çalışmalar yaptı (Abraham Meir Habermann, "Davidson, Israel", *Encyclopedia of Judaica*, c. 5 (Detroit: Macmillan Reference, 2007), 475-476).

¹³ Israel Davidson, *Saadia's Polemic Against Hiwi al-Balkhi A Fragment Edited From A Genizah Ms* (New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1915), 105 sayfa; Davidson'un neşrettiği bu geniza belgeleri için bkn. Adina Hoffman ve Peter Cole, *Sacred Trash The Lost and Found World of the Cairo Geniza* (New York: Schocken Books, 2011), 145-148.

verdiğini açıklama gereğini hissetmesidir. Buradan Hivî'nin aslında Arapça olarak yazdığı tahmin edilmektedir.¹⁴ Ancak, 1982 yılında yapılan bir keşif, Hivî'nin İbranice yazmış olabileceğini gündeme getirdi. Kudüslü bir araştırmacı, geniza yazmalarının mikrofilmli üzerinde çalışırken, Hivî'nin bu muhalif duruşuna karşı yazılmış bir esere ait sayfaya ulaştı ve yaptığı incelemeler neticesinde Hivî'nin İbranice yazdığını ileri sürdü. Bu araştırmacıya göre Saadia Gaon, Hivî'ye karşı yazdığı eserinde aslında Hivî'nin eserindeki dil ve üslubu aynen yansıtmış ve aynı tarzda bir eser kaleme almıştır.¹⁵

Hivî'nin karşı çıktığı ve reddettiği bölümleri içeren bu çalışması geniş bir coğrafyada yayılmıştır. XII. yüzyıl Yahudi tarihçilerinden Abraham İbn Daud, bu eserin, Rabbânîlik karşıtı çeşitli okullarda ders kitabı olarak okutulduğu, Saadia Gaon'un, Hivî'ye ait olan bu metnin tüm okullarda yasaklanması için girişimlerde bulunduğu ve bunda da başarılı olduğu bilgisini vermektedir.¹⁶

2. Saadia Gaon

X. yüzyıl İslâm toplumunda yaşamış ve daha çok Saadia Gaon ismiyle bilinen Sa'îd bin Yusuf el-Feyyûmî (ö. 942), hem Arapça hem İbraniceyi günlük hayatında ve ilmî çalışmalarında anadili olarak kullanan, Orta Çağ İslâm dünyasında yaşamış en önemli Yahudi âlimlerdendir. Dilbilimi, tercüme-tefsir, litürji, Yahudi hukuku, responsa, takvim, tarih, reddiye ve felsefe gibi pek çok farklı alanda kaleme aldığı onlarca eseriyle kendi döneminde dinî ve edebî ilimlerde otoritedir. Yahudi hukukuyla ilgili hususlarda fetvasına başvuru mercî ve kendisinden sonrakilere yol gösteren bir âlimdir.

Bağdat'ta bulunan Yahudilik eğitiminin yapıldığı Sura Talmud akademisinde (yeşiva) en yüksek dereceli din bilginini (Gaon) olarak görev yaptı. Başyapıtı *Kitâbu'l Emânât ve'l İtikâdât* adlı eseriyle Yahudi imanına esas olan hususların rasyonel ayaklarını belirlemeye çalışıp, vahiy ile aklın uyumu üzerinde durdu. Yahudiliğin yazılı ve sözlü kaynaklarının akli temellerini oluşturmaya çalıştı. Ayrıca, Rabbânî Yahudiliğin savunucusu oldu; Tanah ve Talmud'un güvenilir kaynaklar olarak kabul edilmesinin gerekliliği üzerinde durdu. Bu bağlamda,

¹⁴ "Rabbi Saadia Gaon Hivî el-Belhî'ye İbranice olarak cevap vermiştir ve 'Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu...' (Tekvin 1/2) ifadesini daha önceden söylediğimiz gibi açıklamıştır. Saadia'nın İbranice cevap vermesine neden olan şey Hivî'nin Zerdüşterin (Magi) yolunu takip eden biri olması ve Tevrat'ı bozmaya çalışmasıdır. Bundan dolayı, Rabbi Saadia yaygın olan Arapça ile ona cevap veremezdi" (Davidson, *Saadia's Polemic*, 21; 99).

¹⁵ Hoffman ve Cole, *Sacred Trash*, 149.

¹⁶ Avraham İbn Daud, *Sefer ha-Kabala (The Book of Tradition)*, haz. Gerson D. Cohen (London: Routledge & Kegan, 1967), 56-57; Schechter, "Bible Difficulties by a Jew," 354-355; Malter, *Saadia Gaon*, 268; Hivî el-Belhî'yle ilgili olarak ayrıca bkn. Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlimi Hayatta Yahudiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 471-474.

Tanah'ın tamamını Arapça 'ya tercüme edip, başta Tevrat olmak üzere birçok bölümünün de tefsirini yazdı. Rabbânî Yahudilik anlayışına karşı olan görüşlerle ve Karaî mezhebiyle mücadele edip, Rabbânî Yahudiliğin anlaşılmasına çaba gösterdi.¹⁷

3. Hivî el-Belhî'nin Tanah Eleştirileri ve Saadia Gaon'un Cevapları

Hivî el-Belhî'nin iddialarının temel noktası Tanah'ın otantikliğinin sorgulanmasıdır. Tanah'ın, özellikle de Tevrat'ın ilâhi kaynaklı oluşuna yönelik inancı, Tevrat'ta bulunduğunu savunduğu tarihsel tutarsızlıkları ve ahlâken ve dinen kabul edilemez ifadeleri eleştirir. Hivî'nin eleştirileri ve Saadia Gaon'un cevaplarının bir kısmı şöyledir:

Hivî, Tekvin 3/9'da geçen "*Rab Tanrı, Âdem'e 'Neredesin?' diye seslendi.*" ifadesine göre Tanrı'nın, Âdem Aden bahçesinde saklanıyorken onun nerede olduğunu bilmediğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla Tanrı'nın her şeyi bilen bir varlık olmadığını savunur. Saadia, Hivî'ye cevap olarak, bu ifadenin hiçbir şeyin Tanrı'dan kaçamayacağı için bir soru cümlesi değil aslında günahını itiraf etmesi için Âdem'e bir fırsat ya da imkân veren bir hatırlatma olduğunu söyler. Yoksa Tanrı zaten her şeyi bilmektedir.¹⁸

Hivî, Tekvin 4/3-5'de¹⁹ anlatılan kıssada, Tanrı'nın Hâbil'in hediyesini kabul edip, hiçbir sebep göstermeksizin Kâbil'in hediyesini reddetmesini eleştirir. Hivî'nin eleştirdiği bu husus, aslında çok eski zamanlardan beri tartışılmalı bir konudur. Her ne kadar Tekvin 4/7'de²⁰ konuyla ilgili bir açıklama olsa da bu, yeterli derecede tatmin edici görülmemiştir. Saadia, Âdem'in oğulları Tanrı'ya sunu sunduklarında Hâbil'in sunusunun kabul edilmesini, onun en iyi besi hayvanını sunmasına; Kâbil'in kabul edilmemesini ise onun kötü olanı sunmasına bağlayarak Hivî'ye cevap verir. Tanrı, Kâbil'i bu yaptığından dolayı uyarmasına rağmen o yaptığından pişman olmamış ve günahkâr olmuştur.²¹

Yine Hivî, aynı kıssanın devamında, Tekvin 4/9'da geçen "*Rab Kâbil'e, 'Kardeşin Hâbil nerede?' diye sordu*" ifadesine göre Tanrı'nın Hâbil'in nerede olduğunu bilmediğini, dolayısıyla Tevrat'ta bazı hususları bilmeyen bir Tanrı

¹⁷ Saadia Gaon'un hayatı, eserleri ve Yahudi inanç tarihindeki yeri için bkz. Muhammed Ali Bağır, *Yahudi Düşünür Saadia Gaon Hayatı, Eserleri ve İnanç Tarihindeki Yeri* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş., 2015).

¹⁸ Michael Linetsky, *Rabbi Saadia Gaon's Commentary on the Book of Creation* (USA: Jason Aronson Inc., 2002), 158-159.

¹⁹ Tekvin 4/3-5: "Günler geçti. Bir gün Kâbil toprağın ürünlerinden Rabbe sunu getirdi. Hâbil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. Rab, Hâbil'i ve sunusunu kabul etti. Kâbil'le sunusunu ise reddetti. Kâbil çok öfkelenildi, suratını astı".

²⁰ Tekvin 4/7: "Doğru olanı yapsan seni kabul etmez miyim? Ancak doğru olanı yapmazsan, günah kapıda pusuya yatmış, seni bekliyor. Ona egemen olmalısın".

²¹ Linetsky, *Rabbi Saadia Gaon's Commentary*, 178; Davidson, *Saadia's Polemic*, 41.

figürünün bulunduğunu savunur. Saadia, bu eleştiriyi, ilgili ifadenin tefsirini yaparken Tanrı'nın böyle bir soru sormasının aslında Hâbil'in nerede olduğunu bilmemesine değil, Kâbil'e günahını kabul edip itiraf etmesi ve pişman olması için bir fırsat vermesi anlamına geldiğini savunur. Şayet Kâbil bu fırsatı kullansaydı Tanrı onu affedecekti; ancak o, kurnazlık yapmak suretiyle masummuş ve hiçbir şeyden haberdar değilmiş gibi davrandı ve *"Bilmiyorum, kardeşimin bekçisi miyim ben?"* diye karşılık verdi. Bu yüzden Kâbil cezalandırılmayı hak etti ve Tanrı ondan büyük bir öfke ile intikamını aldı (Tekvin 4/11-15).²²

Nuh zamanında vuku bulan tufanda, yeryüzünün tamamı ve suçsuz oldukları hâlde hayvanların günahkâr insanoğluya beraber cezalandırılması da eleştiri konusu yapılmıştır. Saadia bu eleştiriye, Tanrı'nın yeryüzündeki bütün hayvanları insanoğlu için yarattığını, dolayısıyla insanoğlu böyle bir felaketle karşılaştığında yıkımın bu hayvanlara da uğradığını söyleyerek cevap verir.²³

Hivî, Tevrat'ta geçen ve "Tanrı'nın herşeyi bildiği" anlayışına tezat olduğunu ileri sürdüğü en önemli ifadelerden birinin Tekvin 6/6'da²⁴ bulunduğunu savunur. Buna göre Tanrı, insanoğlunun kötülük yapabileceğini ve kendi emirlerine karşı gelebileceğini önceden göremedi. Bundan ötürü daha sonra insanoğlunu yarattığına pişman oldu. Saadia ise bu ifadede geçen kelimeleri farklı yorumlamış ve Hivî'ye de yanlış yorumladığını söyleyerek cevap vermiştir. Saadia, "Tanrı'nın yüreği sızladı." cümlesindeki fiilin İbranicedeki altı farklı anlamını açıklar ve bunlardan "gözdağı vermek, korkutmak" anlamını tercih ettiğini söyler. Buna göre cümlenin anlamı *"Tanrı, (insanların) kalplerine acı ve keder vermekle onlara gözdağı verdi."* şeklinde olmalıdır.²⁵

Tanrı, Tekvin 2/2-3'te²⁶ belirtildiğine göre, çalıştıktan sonra *dinlenen* bir varlıktır. Saadia, Hivî'nin, Tanrı'ya yönelik bir eksiklik isnat eden eleştirisine, "dinlendi" ifadesinin Tanrı'nın herhangi bir şekilde bir çaba ya da emek harcaması ya da herhangi bir devinim gerçekleştirmesi sonrasında dinlenmesi ya da buna ihtiyaç hissetmesi anlamında olmadığını, burada kastedilenin sadece O'nun yaratma eylemine son vermesi ve herhangi bir eylemde bulunmaması olduğunu söyleyerek cevap verir.²⁷

²² Linetsky, *Rabbi Saadia Gaon's Commentary*, 185.

²³ Rosenthal, "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study," 323; Davidson, *Saadia's Polemic*, 53.

²⁴ Tekvin 6/6: "İnsanı yarattığına pişman oldu. Yüreği sızladı."

²⁵ Linetsky, *Rabbi Saadia Gaon's Commentary*, 208; Davidson, *Saadia's Polemic*, 49.

²⁶ Tekvin 2/2-3: "Yedinci güne gelindiğinde Tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün işi bitirip dinlendi."

²⁷ Linetsky, *Rabbi Saadia Gaon's Commentary*, 120; Sa'adja, *Kitâb al-Amânât*, 105.

Hivî, İsrailoğullarının yaşadığı ve Tevrat'ta mucizevî olarak nitelendirilen bazı hadiselerin, sıradan doğal olaylar olduğunu ileri sürerek anlatılan bu hadiselerin alelade olaylar olduğunu savunur. Çıkış 14/21-28'de geçen Kızıldeniz'in yarılması ve İsrailoğullarının karşıdan karşıya geçmelerinde herhangi bir olağanüstülük yoktur. Burada gerçek olan, Musa'nın suların çekilip yükselmesi (med-cezir) olayını bilmesi fakat Mısırlıların bu olaydan haberdar olmamalarıdır. Çıkış 16. bölümde anlatılan ve İsrailoğullarına çölde yaşarlarken Tanrı tarafından bahşedildiği ileri sürülen men, mucizevî bir besin değil, İranlılara ait topraklarda yetişen bir tür Tamarisin reçinesidir. Yine Hivî, Çıkış 34/29'da geçen "*Musa elinde iki antlaşma levhasıyla Sina Dağı'ndan indi. Rab ile konuştuğu için yüzü ışıldıyordu, ama kendisi bunun farkında değildi.*" anlatımını ele alır ve Musa'nın yüzünün aslında ışıldamadığını, sadece oldukça solgun olduğunu söyler. Bunun sebebinin de Sina Dağı'nda iken hiçbir şey yememesine ve içmemesine dayandırır. Musa'nın yüzü bundan dolayı iyice solgunlaşmıştır.²⁸

Saadia'nın özellikle *Kitâbu'l Emânât*'ta mucizeler konusunu ele alırken, yaptığı açıklama Hivî'ye bir cevap niteliği taşır. Buna göre, Tanah'ta verilen tarihsel bilgilerin gerçekten doğru olup olmadığı nasıl bilinecektir? Çünkü asırlar öncesinde olmuş bir olayın gerçekten vuku bulduğunu, hem akli hem de deneysel olarak tasdik etmek mümkün değildir. Saadia, Tanah'ta anlatılan tarihsel hadiselerin doğruluklarının iki kritere göre ölçülebileceğini iddia eder: Bu olaya şahit olan, olayın içinde bulunan kimselerin şahitliklerinin güvenilirlikleri ve bu olayın sonraki nesillere aktarım sürecinin güvenilirliği. Saadia, her iki durumda da hem olayın içinde hem de aktarım sürecinde ne kadar çok insan bulunursa bu hadisenin doğruluğunun da o derece artacağını savunur. Mısır'dan çıkış, Sina dağındaki vahiy, İsrailoğullarının çölde yedikleri men ve selva ile diğer birçok mucize çok açık ve anlaşılır bir şekilde halkın önünde gerçekleşmiştir. Binlerce insanın şahit olduğu bu olaylar, yine her nesilde binlerce insan tarafından açık bir şekilde sonraki nesillere aktarılmıştır. Dolayısıyla bu olayların doğruluklarında herhangi bir şüphe söz konusu değildir.²⁹ Ayrıca, Tevrat'ta anlatılan Hz. Musa'nın üç defa Sina dağına çıkması, orada kırkar gün boyunca hiçbir şey yemeden içmeden yaşaması ve sonra sağlıklı olarak dönmesi hadisesinde, âhirette sâlih ve dindar olup mükâfatlandırılacakların Allah'ın yaratacağı özel bir nurla yaşamlarını devam ettireceklerine bir işaretin bulunduğunu, çünkü, Hz. Musa Sina dağında iken Allah'ın onun için özel bir nur yarattığını ve bu nur sayesinde kırk gün boyunca yemeden ve içmeden hayatını sağlıklı bir şekilde devam ettirebildiğini ileri sürer. "*Rab ile konuştuğu için yüzü ışıldıyordu, ama kendisi bunun farkında*

²⁸ Davidson, *Saadia's Polemic*, 26.

²⁹ Bağır, *Yahudi Düşünür Saadia Gaon*, 144.

değildi.” ifadesinde de belirtildiği gibi Allah’ın yarattığı bu nur Hz. Musa’nın yüzüne sinmişti.³⁰

Hivî, Tanah’ta bulunan ve aynı hadiseyle ilgili çeşitli bölümlerde geçen bazı ifadelerin farklı bilgiler verdiğini, dolayısıyla Tanah’ta bir tenakuzun bulunduğunu iddia eder. Bunun en çarpıcı örneğini de II. Samuel 24/9³¹ ile I. Tarihler 21/5’in³² birbiriyle çeliştiğini söyleyerek verir. Saadia ise bu ifadeler arasında herhangi bir tenakuzun olmadığını söyler ve bu hadiseyi şöyle açıklar: *“İsrail’de her konuda krala hizmetle görevli ve her ay nöbet değişimi yapan farklı on iki birlik vardı ve bunların her biri yirmi dört bin kişiden oluşuyordu. Sayımların birine bu birlikler dâhil edilmiş diğerine ise dâhil edilmemiştir. Farklılığın sebebi budur.”*³³

Tanah’taki birçok emrin, bunların nasıl yerine getirileceğine dair açıklamalardan ve rasyonel nedenlerinin izahından yoksun olduğunu düşünen Hivî’ye, Saadia Yahudiliğin tek kaynağının Tanah olmadığını belirterek yanıt verir. Akıl ve geleneğin de Yahudi dininin kaynaklarından olduğunu, dolayısıyla Tanah’ta izahı bulunmayan hususların diğer iki kaynaktan bulunduğunu söyler.³⁴

Hivî, Tanrı’nın dünyayı yoktan/hiçlikten (ex nihilo) yaratmadığını, Tekvin 1/2’de geçen “Yeryüzü şekilsiz ve boştu,....”. Burada geçen “Tôhu ve-Vôhu/Boş ve şekilsiz” kelimelerinin, aslında Tanrı’nın dünyayı yarattığı maddeler olduklarını savunmuştur.³⁵ Buna karşılık Saadia, *Kitâb’ul Emânât*’ın birinci bölümünde bu fikri eleştirmiş, Tanrı’nın bu âlemi yoktan/mutlak anlamda hiçlikten yarattığını savunmuş ve görüşünü çeşitli akli delilleri ileri sürerek açıklamıştır.³⁶

Hivî, Tekvin 1/4’de geçen *“ve Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü.”* cümlesinin, Tanrı’nın daha önce ışığı hiç görmediği anlamına geldiğini ileri sürer. Saadia burada Hivî’nin sorusunu zikrettikten sonra “İbranilerin dilinde, bilmenin görme anlamına işaret ettiğinden haberdar olmaması Hivî’nin kendi cahilliğidir, demiştir. Nitekim Tevrat’ta ‘ve Yakup Mısır’da buğday olduğunu gördü’ (Tekvin 42/1) olarak geçer. Buradaki ‘gördü’ fiilinin anlamının ‘öğrendi, bildi’ anlamına

³⁰ Sa’adja, *Kitâb al-Amânât*, 267-268.

³¹ II. Samuel 24/9:” Yoav sayımın sonucunu krala bildirdi: İsrail’de kılıç kuşanabilen sekiz yüz bin, Yahuda’daysa beş yüz bin kişi vardı.”

³² I. Tarihler 21/5: ”(Yoav) sayımın sonucunu Davut’a bildirdi: İsrail’de kılıç kuşanabilen bir milyon yüz bin, Yahuda’daysa dört yüz yetmiş bin kişi vardı.”

³³ Sa’adja, *Kitâb al-Amânât*, 141.

³⁴ Sa’adja, *Kitâb al-Amânât*, 140-141.

³⁵ Rosenthal, “Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study,” 339.

³⁶ Sa’adja, *Kitâb al-Amânât*, 32-38.

geldiği açıktır, çünkü Yakup'un bulunduğu coğrafyadan Mısır'ı gerçek anlamıyla görmesi mümkün değildir." diyerek Saadia, Hivî'ye cevap verir.³⁷

Hivî'nin eleştirdiği hususlardan biri de öte dünya hayatıyla ilgilidir. Tanah'ta âhirette cezalandırma veya ödüllendirme ile ilgili hiçbir bilgi bulunmadığını, sadece dünyevi bir vaad ya da tehdit bulunduğunu söyler. Saadia, "bu sorunun cevabını Rahman olan Allah'ın yardımıyla ayrı bir bölüm yazarak" vereceğini belirtir ve cevabını *Kitâb'ul Emânât*'ın dokuzuncu bölümünü "Âhirette ceza ve mükâfat" bahsine ayırarak verir. Burada, âhret hayatının olacağını ve orada yaşanacakları uzun bir şekilde izah eder.³⁸

Hivî, Tanah'ta yerine getirilmesi için kural olarak konulan birçok hükmün sebep ya da hikmetten yoksun olduğunu ileri sürer. Bu çerçevede, kendisinden bir parça kesilmeksizin (sünnet derisi/ gulfe) bir insanın niçin tam bir insan olarak kabul edilmediğini sorgular ve sünnet işlemini eleştirir. Saadia bu eleştiriye, insanın erkeklik organından kesilen bu parçanın Tanrı tarafından fazlalık olarak yaratıldığını, kesildiğinde kişinin kâmil bir insan olduğunu açıklayarak cevap verir.³⁹

Hivî'ye göre Kâbil'in cezaya çarptırılmasının sebebi belirtilmemiştir. Ancak Saadia'ya göre Kâbil'in cezalandırılma sebebi kardeşi Hâbil'i öldürmesi değil küstahça ve kibir dolu davranışlarıdır.⁴⁰ Yine, Tanrı'nın, oğlu İshak'ı kurban etme emriyle ilgili olarak İbrahim'in bunu niçin kabul ettiğini sorgulayan Hivî'ye Saadia, Tanrı'nın bir insanı, âhirette bu dünyada çektiklerinin karşılığı olarak mükafatlandırmak üzere öldürebileceğini; aynı şeyi bir peygamberi aracılığıyla da yapabileceğini söyler. Bu sayede, hem elçi Tanrı'nın sözüne itaat etmesinden dolayı hem de öldürülen kişi elçisinin sözüne itaat etmesinden dolayı mükafatlandırılırlar.⁴¹

Hivî'nin nedenini anlayamadığı bir başka hüküm, temiz sayılmayan bir kimsenin ya da nesnenin temiz olabilmesi için kızıl bir düvenin (ineğin) küllerinin kullanılmasıdır. Kirli sayılanın arındırılması hususunda Sayılar 19'uncu babta geçen temizlenme ritüelini ve bu ritüelde kullanılan kızıl bir ineğin küllerinin nasıl olurda temizlik vasıtası sayılabileceğini eleştirir.⁴² Saadia, bunun çok da şaşılacak bir durum olmadığını, çünkü bir şeyin şartlara bağlı olarak iki zıt etkide bulunabileceğini söyler. Nasıl ki bir yiyecek aç bir insana faydalı tok bir insana zararlı ya da bir ilaç hastaya faydalı ancak sağlıklı

³⁷ Linetski, 61.

³⁸ Sa'adja, *Kitâb al-Amânât*, 145; Saadia Gaon'un âhret konusuyla ilgili görüşleri için bkn. Bağır, *Yahudi Düşünür Saadia Gaon*, 248-257.

³⁹ Sa'adja, *Kitâb al-Amânât*, 143.

⁴⁰ Rosenthal, "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study," 338.

⁴¹ Davidson, *Saadia's Polemic*, 73.

⁴² Sa'adja, *Kitâb al-Amânât*, 143.

yerinde olana zararlı ise temizlenme ritüelinde kızıl bir ineğin külleri de temiz olmayı arındırır, temiz olanı ise kirletir.

Yine, Tesniye 21/1-9'da geçen kimin öldürdüğü bilinmeyen ölülerin günahlarından kurtulmak için suçsuz insanların yapmaları gereken birtakım işleri eleştirir. Bu çerçevede, başı kırılmış bir düvenin, suç işlememiş bir halkın kefareatine nasıl vesile olabileceğini sorgular. Saadia bu eleştiriye şöyle cevap verir: "Bir insan nasıl ki yapmaması gereken bir şeyi yaptığında cezalandırılıyorsa aynı şekilde yapması gereken hususta eksikliği varsa da cezayı hak eder. Şayet bu şehrin insanları gece nöbetçileri ve bekçileri görevlendirmişlerse o zaman böyle bir uygulama yapmaya gerek kalmaz. Ancak bu hususta eksiklikleri varsa işte o zaman suçun işlenmesini engellemeye yönelik tedbir almadıkları için cezalandırılırlar".⁴³

Soruların genel bir değerlendirmesi yapıldığında, bu soruların veya benzerlerinin Yahudiliği eleştiren dönemin çeşitli kaynaklarında bulunduğu görülmektedir. Zaten Hivî'nin bu eleştirel düşünceleri, özellikle ilk dönem Hıristiyan karşıtlarının eserlerinden, Gnostiklerden, Zerdüştlükten ya da İslâm dünyasında yaşamış heretiklerden aldığı yönünde çeşitli iddialar vardır. Aslında Hivî'nin burada zikredilmeye değer yanı, kendi zamanında hâkim olan Rabbânî görüşe başkaldırması, Tanah'ta bulunduğu inandığı tenakuzları ve izah edilemez noktaları bir liste hâlinde sıralayıp kitap olarak ortaya koyan ilk Yahudi heretiklerden olmasıdır.⁴⁴

4. Hivî'nin Bilgi Kaynakları

Hivî el-Belhî'nin eleştirilerini oluştururken onu etkilediği düşünülen eserler arasında en dikkat çekici olanı, IX. asrın ikinci yarısında Zerdüştlüğün savunucularından Martan Faruk tarafından Pehlevice yazılmış *Shikand Gumanik Vijar* (*Şüpheyi Yok Eden Analitik bir Risâle*) adlı eserdir. Ana konusu Zerdüştlüğün doğru bir inanç olduğu iddiası olan bu eser, özellikle İslâmiyet, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Manicilik dinlerinde bulunduğunu iddia ettiği tenakuzlar üzerinde durur. Bu doğrultuda, adı geçen dinlerin Kutsal Kitaplarında bulunduğu inandığı birtakım tutarsızlıkları çeşitli deliller ve örnekler vererek uzun uzun açıklar. Özellikle XIII. ve XIV. bölümlerinde Tanah'ta bulunduğunu düşündüğü tutarsızlıkları anlatan Martan Faruk'un eleştirilerine örnek olarak şunları gösterebiliriz: Tekvin'e göre güneş dördüncü gün yaratılmıştır. Ancak nasıl olur da güneşin yaratılmasından önce günler (ilk üç gün) sayılabilir; Tanrı'nın her şeyi bilmediğine en açık örnek, Aden bahçesinde yürürken Âdem'e "*Neredesin?*" diye sormasıdır; Tanrı, Tanah'taki

⁴³ Sa'adja, *Kitâb al-Amânât*, 144.

⁴⁴ Rosenthal, "Hivî al-Balkhi: A Comparative Study," 341-342.

Çıkış 20/5, Tesniye 32/25 ve Yeşaya 47/3'de bulunan ifadelerle göre oldukça öfkeli, kinci, intikam peşinde koşan, merhametsiz ve acımasız bir varlıktır.⁴⁵

Martan Faruk'un bu eseri, Zerdüştlük de dâhil birçok dinî geleneğin canlı bir şekilde yaşandığı Belh'te biliniyordu. Hivî'nin eleştirilerinin oluşmasında muhtemelen etkisi olmuştur.

Hivî'nin eleştirilerini yaparken etkilendiği düşünülen bir diğer kaynak, VII. yüzyılın sonlarında, Antakya piskoposu Anastasius'un yazdığı *Hodegos* (Yol Rehberi) isimli eserdir. Bu eserde, Doğu'ya yaptığı ziyaretler esnasında Anastasius'a Ortodoks Kilisesinden ayrılanlar tarafından, Kitâb-ı Mukaddes'te bulunduğu iddia edilen çeşitli hususlarla ilgili olarak sorulan yüz elli dört sorudan bahsedilir. Kırkı Eski Ahit, geriye kalanı da Yeni Ahit'le ilgili olan bu soruları değerlendirir. Bu soruların birkaçı şu şekildedir: "İçinde geçenlerin gerçekte bir bağının olmaması ve Tanrı'nın yemek yediğini söylemesinden dolayı Tekvin'in Musa tarafından yazıldığını bana kim izah edebilir? Ayrıca, nasıl olur da Tanrı kurban törenleri için detaylı bir şekilde önce emirler verip daha sonra da bu emirleri vermediğini söyleyebilir".⁴⁶

İstanbul Patrikliği görevinde bulunan Photius (810-893)'un yazdığı "*Amphilochia*" adlı IX. yüzyıla ait çalışma da zikre değerlidir. Photius'un, çoğu Eski Ahit'te yer aldığına inandığı üç yüz yirmi dört anlaşılması güç noktayı ele aldığı çalışmasında sorguladığı hususların bazıları şunlardır: Tanrı, Musa'ya şunu nasıl söyleyebilir: "*Rab, 'Bak, seni Firavuna karşı Tanrı gibi yaptım' dedi.*" (Çıkış 7/1). Tekvin 1/2'de geçen "*yeryüzü... idi*" ifadesinden yeryüzünün aslında ezeli olduğu sonucuna ulaşılabilir mi? Tekvin 9/21'de geçen "*(Nuh) Şarap içip sarhoş oldu, çadırının içinde çırılçıplak uzandı*" ifadesi Nuh'un günahkâr olduğunun delili sayılmaz mı?⁴⁷

Manicilik, M.S. III. yüzyılın son yarısında Mani (216-276) tarafından İran'da kurulmuş bir dindir. O güne dek bilinen tüm dinsel sistemlerin gerçek sentezi

⁴⁵ Jacob Neusner, "A Zoroastrian Critique of Judaism: (Şkand Gumanik Vičar, Chapters Thirteen and Fourteen: A New Translation and Exposition)," *Journal of the American Oriental Society* 83, No. 3 (1963): 283-286; Judah Rosenthal, "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study (Continued)," *The Jewish Quarterly Review New Series* 38, No. 4 (1948): 419-426; Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bakınız Samuel Frank Thrope, "The Zoroastrian Critique of Judaism in the Şkand Gumānig Wizār" (Doktora Tezi, University of California, 2012).

⁴⁶Edward Mc Queen Gray, *Old Testament Criticism Its Rise and Progress From the Second Century to the End of the Eighteenth A Historical Sketch* (USA: By Harper & Brothers, 1923), s. 46-47; Judah Rosenthal, "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study: Christian Heretics (Continued)," *The Jewish Quarterly Review New Series* 39, No. 1 (1948): 82-86.

⁴⁷ Philip Schaff, *History of the Christian Church, Volume IV: Mediaeval Christianity. A.D. 590-1073*, <http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc4.i.xiv.iv.html?highlight=amphilochian.questions#highlight>, son erişim tarihi 24.11.2017; Rosenthal, "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study: Christian Heretics (Continued)," 86-93.

olduğu ileri sürülmüştür. Manicilik aslında Zerdüş DUALİZMİ, Babilonya folkloru, Budist ahlâk ilkeleri ve Hıristiyan unsurların bir karışımından oluşmaktadır. Bu bileşimde önde gelen anlayış iki ezeli ilkenin, iyi ile kötünün, çatışmasıdır. Bu bakımdan Manicilik bir tür dinsel dUALİZM (ikicilik) olarak sınıflandırılmıştır. Bu din hem Doğu'ya hem de Batı'ya doğru olağanüstü bir hızla yayılmış; Kuzey Afrika, İspanya, Fransa, Kuzey İtalya ve Balkanlar'da ve doğduğu topraklar olan Mezopotamya, Babilonya ve İran'da yayılmıştır. Özellikle Hıristiyanlıkla polemige girmiş ve birçok Manici din adamı Hıristiyanlığa karşı eserler yazmışlardır. Mani'nin havarisi olduğuna inanılan Adimantus (Adda) ve IV. yüzyılda yaşamış Faustus en bilinenleridir. Bunlar, yazdıkları eserlerde Hıristiyanların Eski Ahit'i kabul etmelerine itiraz etmişlerdir. Eski Ahit'te bulunduğunu düşündükleri tenakuzları ele almışlar ve buradan hareketle Eski Ahit'in reddedilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁴⁸

IV. yüzyılda yaşamış meşhur bir Manici din adamı olan Milovalı Faustus, Maniciliği savunduğu *Apologia* adlı eserinde, Hıristiyanların Yahudi kutsal kitabını Eski Ahit olarak kabul edip kullanmalarına itiraz eder. Eski Ahit'te yer alan hayat hikâyelerinin gayri ahlâkî unsurlarla dolu olduğunu söyler. İbrahim'in kendi eşini yabancı bir krala verdiğini, Lut'un ensest ilişki kurduğunu, Davut'un kendi komutanlarından birinin eşine göz koyduğunu, Süleyman'ın çok ešli, Musa'nın da katil olduğunu iddia eder. Faustus, bu iddiaları sıralamaya devam edebileceğini ve bunlardan çıkarılacak sonucun ya bu ifadelerin yer aldığı eserin (Eski Ahit) uydurma olduğunu ya da bu fiillerin gerçekten adı geçenlerce işlendiğini savunur. Her iki durumda da sonucun çok vahim ve iğrenç olduğunu iddia eder.⁴⁹

Maniheizm'in etkilerinin IX. asırda Belh'de devam ettiği düşünülürse, Hivî'nin Manici yazarların kaleme aldıkları bu tür eleştirel fikirleri ihtiva eden eserlerden yararlanmış olması pek muhtemeldir.

Sonuç

Hivî el-Belhî, M.S. IX. yüzyılda bugünkü Afganistan sınırlarında yer alan Belh şehrinde yaşamış bir Yahudi heretikdir. Kendi döneminden önce yazılmış, Tanah'ta özellikle de Tevrat'ta bulunduğu düşünülen çeşitli tutarsızlıkları, sorunları ve açıklanmaya muhtaç ifadeleri konu edinen fikirleri incelemiş, bunları toplayıp *İki Yüz Soru Kitabı* adıyla bir eser hâlinde yayımlamıştır. Yazdığı esere ve savunduğu fikirlere hem Rabbânî hem de Karaî Yahudileri tarafından eleştiriler getirilmiştir. Bunlar arasında Saadia Gaon'un yazdığı ve günümüze birkaç parçası ulaşan *Hivî El-Belhî'ye Reddiye* adlı eseri ön plana

⁴⁸ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Tubingen: Mohr, 1992), 53, 92.

⁴⁹ Lieu, *Manichaeism*, 155.

çıkmiş ve bu eser sayesinde Hivî'nin eleştirileri kısmen de olsa oluşturulabilmiştir. Daha sonraki dönemlerde, Yahudiler tarafından adı nefretle anılan bu heretik, ileriki asırlarda ortaya çıkan Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisinin öncülerinden olması nedeniyle araştırılmaya değer bir kişidir. Adı asırlar boyunca hiçbir şekilde hatırlan(a)mayan Hivî, XIX. yüzyılda yapılan bir keşif neticesinde tekrar hatırlanmış ve araştırma konusu yapılmıştır. Özellikle, hakikat olduğuna inandığı değerleri tepkilere aldırılmadan savunması nedeniyle önem arz etmektedir.

Kaynakça

al-Fajjûmi, Sa'adja b. Jûsuf. *Kitâb al-Amânât va'l-I'tiqâdât*. nşr. Dr. Samuel Landauer. Leiden: E.J. Brill, 1880.

Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlimi Hayatta Yahudiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

_____. *İslâm Toplumunda Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

Bağır, Muhammed Ali. "Kutsal Kitap Eleştirisi (Doğuşu, Gelişimi ve Metotları)." Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.

_____. *Yahudi Düşünür Saadia Gaon Hayatı, Eserleri ve İnanç Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş., 2015.

Davidson, Israel. *Saadia's Polemic Against Hiwi al-Balkhi A Fragment Edited From A Genizah Ms*. New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1915.

Gottheil, Richard J. H. "Some Early Jewish Bible Criticism." *Journal of Biblical Literature* 23, no. 1 (1904): 1-12.

Graetz, Heinrich. *History of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1956. c. III.

Gray, Edward Mc Queen. *Old Testament Criticism Its Rise and Progress From the Second Century to the End of the Eighteenth A Historical Sketch*. USA: By Harper & Brothers, 1923.

Habermann, Abraham Meir., "Davidson, Israel.", *Encyclopedia of Judaica*. 5:475-476. Detroit: Macmillan Reference, 2007.

Harman, Ömer Faruk. "Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları." Yayımlanmamış Doçentlik Çalışması, 1988.

Hoffman, Adina ve Peter Cole. *Sacred Trash The Lost and Found World of the Cairo Geniza*. New York: Schocken Books, 2011.

Ibn Daud, Avraham. *Sefer ha-Kabala (The Book of Tradition)*. haz. Gerson D. Cohen. London: Routledge & Kegan, 1967.

Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tubingen: Mohr, 1992.

Linetsky, Michael. *Rabbi Saadia Gaon's Commentary on the Book of Creation*. USA: Jason Aronson Inc., 2002.

Malter, Henry. *Saadia Gaon His Life and Works*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1921.

Neusner, Jacob. "A Zoroastrian Critique of Judaism: (Škand Gumanik Vičar, Chapters Thirteen and Fourteen: A New Translation and Exposition)." *Journal of the American Oriental Society* 83, No. 3 (1963): 283-294.

Olgun, Hakan. "Yahudilerin Kahire Genizası'nda Ortaçağ Müslüman Akdeniz Havzasının Saklı Tarihi." *İslâmî İlimler Dergisi* 8, Sayı: 2 (2013): 7-29.

Philip Schaff, *History of the Christian Church, Volume IV: Mediaeval Christianity. A.D.590-1073.*, <http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc4>, son erişim tarihi 24.11.2017.

Rosenthal, Judah. "Hiwi al-Balkhi", *Encyclopedia of Judaica*. 9:295. Detroit: Macmillan Reference, 2007.

_____. "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study." *The Jewish Quarterly Review New Series* 38, no. 3 (1948): 317-341.

_____. "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study (Continued)." *The Jewish Quarterly Review New Series* 38, No. 4 (1948): 419-430.

_____. "Hiwi al-Balkhi: A Comparative Study: Christian Heretics (Continued)." *The Jewish Quarterly Review New Series* 39, No. 1 (1948): 79-94.

Schechter, Solomon. "Geniza Specimens The Oldest Collection of Bible Difficulties by a Jew." *The Jewish Quarterly Review* 13, no. 3 (1901): 345-374.

Thrope, Samuel Frank. "The Zoroastrian Critique of Judaism in the Škand Gumānīg Wizār." Doktora Tezi, University of California, 2012.

Uygun, Azize. "Cambridge Kahire Geniza Koleksiyonunda Büyüsel Metinler." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5, Sayı: 2 (2016): 355-374.